

Vahe 1

TALATEU

1.1 FOKOTU'U

Na'e fokotu'u 'a e Komisoni Faka-Tu'i ki he Kelekele' 'e he 'Ene 'Afio', Kingi Siaso Tupou V, 'i he 'aho 9 'o 'Okatopa 'o e 2008, pea fakapapau'i ia 'e he 'Ene 'Afio 'i he Fakataha Tokoni 'i he 'aho 10 'o 'Okatopa 'o e 2008 (Tu'utu'uni Fakataha Tokoni Fika 168 'o e 2008). Na'e fokotu'u 'a e Komisoni' 'o fakatatau ki he mafai `oku foaki 'i he Kupu 2(1) 'o e Lao ki he Ngaahi Komisoni 'a e Tu'i (Vahe 41), 'a ia 'oku fakamafai'i ai 'a hono fokotu'u 'o ha kau Komisiona *"ke nau faka'eke'eke ki ha fa'ahinga me'a pē 'a ia 'oku ne fakakaukau 'oku taau koe'uhi ko e lelei 'a e kakai"*. 'Oku 'oatu fakataha mo e Līpooti ni 'i he Fakalahi 1 mo e Fakalahi 2, 'a e tatau 'o e tu'utu'uni fokotu'u 'a e Komisoni Faka-Tu'i ki he Kelekele' pea mo e tu'utu'uni Fakataha Tokoni 'o fakapapau'i 'a e fokotu'u ni.

1.2 KOMISIONA FAKA-TU'I' MO E SEKELITALI'

Ko e kau Komisiona mo e Sekelitali na'e fokotu'u ko:

'Eiki Pāloni Fielakepa GCQS	Sea
'Eiki Tupou KGCQS KC	Komisiona
Kahungunu Barron-Afeaki CRH SC	Komisiona
Robina Nakao	Komisiona
Gloria Pole'o MRH	Sekelitali

Na'e fakafisi 'a Robina Nakao mei hono lakanga ko e Komisiona 'i he 2009, 'i ha 'uhinga fakataautaha pē.

1.3 NGAHI TU'UTU'UNI NGĀUE

Na'e fakamafai'i 'a e Komisoni Faka-Tu'i ki he Kelekele' ke *"fakahoko ha faka'eke'eke ki he ngaahi me'a kotoa pē, 'o tatau aipē pe ko e hā, fekau'aki mo e ngaahi lao kelekele'*

mo e ngaahi founa ngāue fakakelekele 'i hotau Fonua', 'o fakataumu'a ke 'omai ai ha ngaahi founa ngāue 'oku toe 'aonga mo ola lelei ange', kae 'ikai ke liliu ai 'a e ngaahi tefito 'o e founa 'a hono tufaki 'o e kelekele 'a hotau Pule'anga'", pea ke 'oatu ha lipooti ki he Fakataha Tokoni 'i he, pē ki mu'a, `o e 'aho 30 'o Novema 'o e 2011, fakataha mo ha ngaahi fokotu'u pea kau ki ai mo e ngaahi lao ke fakamānava'i 'aki 'a e ngaahi fokotu'u ko ia'. Na'e kole 'e he Komisoni' ke fakalōloa atu 'ene vaha'a taimi ngāue' ki he 'aho 30 'o Ma'asi 'o e 2012. Na'e tali ia 'i he tu'utu'uni Fakataha Tokoni fika 56 'o e 2011, 'a ia na'e fakahoko 'i he 'aho 28 'o Nōvema 'o e 2011. Na'e makatu'unga 'a e fakalōloa ko eni' ke tuku mai ha taimi ki he Komisoni' ke vakai'i 'a e ngaahi fokotu'utu'u lahi na'e ma'u mai', pea fa'u 'a e ngaahi fakatonutonu ki he lao', 'a ia 'oku fiema'u ke fakahoko 'aki 'a e ngaahi fokotu'u 'i he Lipooti ni. 'Oku 'oatu fakataha mo e Lipooti ni 'i he Fakalahi 3 'a e tatau 'o e tohi na'e fakahā faka'ōfisiale ai 'a e fakalōloa 'o e 'aho ke fakakakato ki ai 'a e lipooti aofangatuku 'a e Komisoni'.

Na'e tu'utu'uni ki he Komisoni', ke kau 'i he'enau ngāue ha "alēlea mo e kakai', 'o 'atā ki he kakai ke nau kau ki ai pea ke fakahoko ia 'i he founa 'e fakafaingamālie'i 'a e kau mai ki ai ha kakai tokolahi, 'o felāve'i mo e ngaahi me'a ke fai ki ai 'a e faka'eke'eke', 'i Tongatapu pea mo ha feitu'u kehe pē 'i ha taimi, 'aho pē feitu'u ke toki tu'utu'uni 'e he kau Komisiona'."

1.4 TEFITO 'O E FOUNGA 'O E MA'U KELEKELE

'Oku hā 'i he ngaahi tu'utu'uni ngāue 'a e Komisoni' 'oku fiema'u ke fakahoko ha faka'eke'eke ki he ngaahi me'a kotoa pē 'oku fekau'aki mo e ngaahi lao kelekele' mo e ngaahi founa ngāue fakakelekele', **kā 'e 'ikai ke liliu ai 'a e ngaahi tefito 'o e founa 'a e ma'u kelekele 'a hotau Pule'anga'**. Na'e fehu'ia 'i he ngaahi fakataha mo e kakai' pea pehē ki he ngaahi tohi fokotu'u fakakaukau', pē ko e hā 'a e "**tefito'i founa 'a hono ma'u 'o e kelekele**", 'a ia 'e 'ikai lava ke liliu'. 'I he taimi tatau, na'e mahu'inga ki he Komisoni' ke faka'uhinga'i 'a e tefito'i founa 'a hono ma'u 'o e kelekele' 'i Tonga',

koe'uhi ke malava 'o fakahoko 'ene ngaahi faka'eke'eke' 'i loto pē 'i he tu'utu'uni ngāue'.

'I he tu'u 'a e hisitōlia', ko e tefito'i founa 'o e ma'u kelekele' 'i Tonga', 'a ia 'oku tau kei ma'u pē 'i he 'aho ni', na'e kamata ia mei he ngaahi fakahinohino mo e ngaahi lao kelekele na'e fatu lolotonga 'a e pule 'a e Tu'i ko Siaosi Tupou I, hili ia 'Ene Ha'ele ki Senē, 'Aositelēlia 'i he 1853. Na'e hokohoko atu `eni 'i he lolotonga 'a e pule 'a Kuini Salote Tupou III. 'Oku 'i ai ha fakamatala lelei 'aupito fekau'aki mo e kongā ko eni 'o e hisitōlia 'o Tonga' felāve'i mo e kelekele' 'i he tohi fokotu'u fakakaukau 'a Dr. Elizabeth Wood-Ellem, 'a ia 'oku 'oatu fakataha mo e Līpooti ni 'i he Fakalahi 4. 'I he vīsone ko ia ke 'oange ki he kakai' ha kelekele ke nau ngoue'i pea ke nau ma'u mo'ui mo nofo ai, na'e tu'utu'uni ai 'e he lao kelekele' ke foaki atu 'e he kau ma'u tofi'a' ha kongā kelekele ki he tangata Tonga' 'i ha'ane kole hano kelekele. 'Oku lēsisita 'a e foaki kelekele ko ia' 'i he hingoa 'o e tokotaha ma'u 'api' pea 'e tukufakaholo ia 'i he fāmili 'o e tokotaha ma'u 'api' 'o fakatatau ki he lao 'o e tukufakaholo'. Na'e tapu'i 'a e fakatau 'o e kelekele'. Na'e 'i ai pē 'a e ki'i totongi si'isi'i ki he ma'u tofi'a 'oku hilifaki ki he kelekele kuo foaki' pea 'oku hokohoko atu pē 'a e fua 'e he tokotaha ma'u 'api' 'a hono ngaahi fatongia tukufakaholo ki he ma'u tofi'a'. Na'e fakangofua ke lisi atu 'e he kau ma'u tofi'a' ha ki'i kongā si'isi'i 'a honau tofi'a ki ha totongi pa'anga.

'Oku kei hokohoko atu pē 'i he 'aho ni 'a e tefito'i founa ko eni 'a hono ma'u 'o e kelekele', neongo na'e 'i ai ha ngaahi liliu 'i he ngaahi ta'u kuo hili'. 'Oku kei tauhi pē 'a e founa na'e kamata ngāue'aki lolotonga 'a e pule 'a e Tu'i ko Siaosi Tupou I', 'a ia ko hono foaki 'e he kau ma'u tofi'a' 'a e 'api kolo mo e 'api tukuhau ki he tangata Tonga kuo ne a'usia hono ta'u 16. 'Oku ngofua ke lisi atu 'e he ma'u tofi'a' 'a e pēseti pē 'e 5 'a hono tofi'a' kotoa, kā 'i he lao lolotonga', 'oku 'ikai kau ki ai 'a e lisi ki he ngaahi kautaha lotu' mo e ngaahi kautaha 'ofa ki he masiva'. 'Oku tapu'i mo e fakatau kelekele.

'i hono fakahoko ko eni 'a e ngaahi faka'eke'eke', na'e fakakaukau 'a e Komisoni ko e konga 'o e tefito'i founa 'a hono ma'u 'o e kelekele 'a ia 'oku fiema'u ke 'oua 'e liliu', 'oku kau ai 'a hono tufa ta'etotongi 'o e kelekele' 'o fakafou 'i hono foaki 'o e 'api kolo mo e 'api tukuhau ki he tangata Tonga', tapu'i 'o e fakatau kelekele', pea mo e totonu 'a e ma'u tofi'a' ke ne lisi atu ha pēseti 'e 5 'a hono tofi'a' fakakātoa. Na'e tu'utu'uni ki he Komisoni 'i he'ene tu'utu'uni ngāue ke "alēlea mo e kakai", 'o 'atā ki he kakai ke nau kau ki ai pea ke fakahoko ia 'i he founa 'e fakafaingamālie'i ai 'a e kau mai ki ai ha kakai tokolahi", pea 'i hono fakahoko ia', na'e 'i ai ha ngaahi kaveinga na'e mahino 'aupito pē 'a hono toutou 'ohake pea teke mālohi 'e he kakai'. Ko ia ai, 'oku tui ai e Komisoni' 'oku totonu ke vakai'i 'a e ngaahi kaveinga ko ia' he 'oku mahu'inga pea kaunga fakahangatonu ki he lelei fakalukufua 'a e kakai'. Na'e kau 'i he ngaahi kaveinga na'e mahu'inga'ia pea tokanga lahi ki ai 'a e kakai' 'a e totonu 'a e kakai fefine' ki he kelekele mo e hokohoko 'ea ki he kelekele'. Na'e fakatokanga'i foki 'e he Komisoni' 'a e ngaahi liliu 'i he ta'au 'o taimi pea mo e ngaahi fiema'u vivili kehekehe 'o e ngaahi 'aho ni 'i hono fakafehoanaki mo e taimi na'e kamata mai ai 'a e founa 'a hono tufaki 'o e kelekele'. Na'e fiema'u ke fai hano vakai'i 'o e ngaahi me'a ko eni na'e tokanga mai ki ai 'a e kakai', kae lava ke ma'u ha "ngaahi founa ngāue 'oku toe 'aonga mo ola lelei ange", 'o hangē ko hono tu'utu'uni 'i he ngaahi tu'utu'uni ngāue 'a e Komisoni'.

1.5 POLOKALAMA NGĀUE' MO E FOKOTU'UTU'U 'O E LIPOOTI'

Hangē ko ia 'oku hā atu 'i he Fakamatala Fakama'opo'opo Fakalūkufua', na'e vahevahe 'e he Komisoni' 'ene polokalama ngāue' ki he konga 'e tolu, hili ia hono vakavakai'i lelei 'o e ngaahi kaveinga ke fakahoko ai 'a e ngaahi faka'eke'eke'.

Na'e fakahoko 'a e faka'eke'eke' 'i he Konga 'Uluaki' fekau'aki mo e ngaahi ngāue 'i loto 'i he Potungāue Fonua, Savea mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula'. 'Oku fakamatala fakaikiiki atu 'a e ngaahi ola 'o e konga ko ia 'o e faka'eke'eke' 'i he Līpooti Fakataimi ki he Konga 'Uluaki', 'a ia 'oku toe 'oatu pē ha ngaahi fakamatala fekau'aki mo ia 'i he Vahe

5 'o e Līpooti ni. 'Oku 'oatu fakataha mo e Līpooti ni 'i he Fakalahi 5 'a e Līpooti Fakataimi ki he Konga 'Uluaki.

Na'e fakahoko 'a e faka'eke'eke 'i he Konga 'Ua' fekau'aki mo e ngaahi alea kelekele na'e fakahoko 'i he 'initaneti', 'o lahilahi hoko ki he ngaahi kelekele 'i Vava'u, 'a ia na'e mahalo'i 'oku maumau ai 'a e Lao Kelekele 'o Tonga'. 'Oku fakamatala fakaikiiki atu 'a e ngaahi ola 'o e konga ko ia 'o e faka'eke'eke' 'i he Līpooti Fakataimi ki he Konga 'Ua', 'a ia 'oku toe 'oatu pē ha ngaahi fakamatala fekau'aki mo ia 'i he Vahe 6 'o e Līpooti ni. 'Oku 'oatu fakataha mo e Līpooti ni 'i he Fakalahi 6 'a e Līpooti Fakataimi ki he Konga 'Ua'.

'Oku tuku fakatou'osi atu 'a e ongo Līpooti Fakataimi' 'i he uepisaiti 'a e Komisoni', 'a ia ko e www.tongaroyallandcommission.com.

'I he Konga Tolu', na'e fakahoko ai ha ngaahi alēlea fakalūkufua mo e kakai' 'i ha ngaahi fakataha 'a e Komisoni' na'e fakahoko 'i Tonga pea mo e ngaahi fonua 'oku tokolahi ai 'a e kakai Tonga', 'o kau ai 'a 'Aositelēlia, Nu'usila mo 'Amelika. Na'e fakama'opo'opo 'a e ngaahi fokotu'u na'e ma'u 'e he Komisoni' 'i ha līpooti na'e fakatahataha'i 'e he Sekelitali 'a e Komisoni'. 'Oku vakai'i pea 'oatu ha ngaahi fakamatala fekau'aki mo e ngaahi fokotu'u ni kotoa 'i he ngaahi vahe 'o e Līpooti ni.

1.6 KONGA TOLU - NGAahi FAKATAHA MO E KAKAI

Ko e ngaahi fakataha kotoa 'i he Konga Tolu' na'e lahitaha pē hono fakahoko ki he ngaahi holo fakasiasi, holo fakakolo mo e holo 'o e ngaahi 'apiako'. Na'e fanongonongo 'a e ngaahi 'aho fakataha' mo e feitu'u 'e fakahoko ki ai' 'i he lētio', ngaahi nusipepa fakalotofonua' pea tokoni mai mo e kakai 'oku nau ma'u 'a e ngaahi lakanga fakataki 'i he ngaahi feitu'u na'e fakahoko ki ai ha fakataha. Na'e fakahoko 'a e fanongonongo ko eni' 'i ha taimi fe'unga ki mu'a pea fakahoko 'a e ngaahi fakataha'. Na'e 'atā ki ha taha pē ke kau mai ki he ngaahi fakataha'. Na'e 'i ai mo ha ngaahi fakamatala fakanounou

fekau'aki mo e ngaahi fakataha' na'e tufa mo ia 'i ha taimi fe'unga ki mu'a pea fakahoko 'a e fakataha'. 'Oku 'oatu ha sīpinga 'o e ngaahi fakamatala fakanounou ko eni' fakataha mo e Līpooti ni 'i he Fakalahi 7. Na'e fa'a toki fakahoko 'a e ngaahi fakataha 'i he houa efiafi' ke fakafaingamālie'i 'a e kau mai 'a e kakai' pea na'e fa'a fakahoko 'i he houa 'e ua. Na'e fa'a tokolahi ange ma'u pē 'a e kakai tangata' 'i he kakai fefine na'a nau kau mai ki he ngaahi fakataha'.

Na'e fakataumu'a 'a e ngaahi fakataha' ko `enī ke 'omai 'a e fakakaukau mei he kakai Tonga' fekau'aki mo ha me'a fakakelekele pē, 'o kau ai 'a e ngaahi lao fekau'aki mo e kelekele' kae pehē ki he ngaahi founga ngāue ki he fakakelekele'. Na'e 'i ai ha ngaahi palopalema fakakelekele fakataautaha na'e 'ohake pea mo e ngaahi fokotu'u ke fakahoko ha ngaahi liliu. Na'e 'i ai mo e ngaahi fehu'i pea na'e tali ia 'e he kau Komisiona'. 'I he meimei fakataha kotoa, na'e 'omai ha ngaahi fakamatala hili 'a e fakataha meiate kinautolu na'a nau kau mai ki ai 'o fakahoko mai 'enau fiefia mo 'enau ako 'a e me'a lahi mei he ngaahi alēlea mo e ngaahi fakamatala mei he kau Komisiona' felāve'i mo e ngaahi me'a fakakelekele 'i Tonga ni'.

'Oku lisi atu 'i he Fakalahi 8 'o e Līpooti ni 'a e ngaahi 'aho mo e feitu'u na'e fakahoko ai 'a e ngaahi fakataha 'a e Komisioni' mo e kakaí pea pehē ki he ngaahi kupulu makehe'.

1.7 NGAHI KAVEINGA NA'E FAI KI AI 'A E TOKANGA 'I HE NGAHI FAKATAHA'

Na'e 'oatu 'i he Fakamatala Fakama'opo'opo Fakalukufua 'a e ngaahi kaveinga lalahi na'e 'ohake 'i he ngaahi fakataha mo e kakai'. 'Oku toe 'oatu mo e fakamatala ki ai 'i he fakamo'opo'opo 'o e ngaahi fokotu'u mei he kakai 'a ia na'e fakatahataha'i 'e he Sekelitali 'a e Komisioni mei he ngaahi lēkooti hiki tatau mo e ngaahi tohi fokotu'u fakakaukau. 'Oku 'aonga 'a e fakamatala fakama'opo'opo ko ia he 'oku 'i ai 'a e lēkooti totonu 'o e ngaahi fakakaukau 'a e kakai pea 'oku 'oatu fakataha ia mo e Līpooti ni 'i he Fakalahi 9.

1.8 NGAahi TOHI FOKOTU'U FAKAKAUKAU

Na'e ma'u mai mo ha ngaahi tohi fokotu'u fakakaukau mei he kakai Tonga mo e kakai muli, 'o kau ai mo ha ni'ihi 'oku 'i ai 'enau 'ilo makehe ki he lao kelekele 'o Tonga' mo e ngaahi founa ngāue fakakelekele'. 'Oku 'oatu ha lisi 'o e ngaahi tohi fokotu'u fakakaukau' fakataha mo e Līpooti ni 'i he Fakalahi 10. Na'e 'osi vakai'i 'e he Komisoni' 'a e ngaahi tohi fokotu'u fakakaukau kotoa ko eni' pea fakatokanga'i kotoa ia 'i hono fakakaukau'i 'o e ngaahi fokotu'u aofangatuku'. 'Oku hounga'ia 'a e Komisoni' 'iate kinautolu na'a nau tuku mai honau taimi ke fakahoko ai 'a e ngaahi tohi fokotu'u fakakaukau ko eni'.

1.9 NGAahi KAVEINGA KEHE NA'E FAKATOKANGA'I 'E HE KOMISONI'

Na'e 'ikai ngata pē 'i hono fakatokanga'i 'o e ngaahi kaveinga na'e tokanga ki ai 'a e kakai', ka na'e toe vakai'i foki 'e he Komisoni' 'a e ngaahi kupu 'o e Lao ki he Kelekele' 'o 'oatu ha ngaahi fokotu'u fekau'aki mo ia ke toe fakalalakaka ange pea mo fakalelei'i 'a e ngaahi kupu ko ia'. Na'e fokotu'u atu ha ngaahi fakatonutonu ki he lao ke to'o ha ngaahi me'a 'oku motu'a pea 'ikai ke hōhoa mo e ngaahi founa ngāue 'a Tonga ki he kelekele' 'i he lolotonga', 'o fakatahu ki hotau fa'unga fakakelekele'. Na'e 'i ai mo ha ngaahi fokotu'u ki ha ngaahi fakatonutonu kehe 'o fakatahu ki he ngaahi liliu lahi ki he tu'unga fakapolitikale 'o Tonga' pea ki ha fa'unga 'oku fakatemokalati ange.

1.10 FOKOTU'U LILIU MEI HE KAU NOPĒLE'

Na'e fakahū atu 'e he kau Nopēle' 'a e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Kelekele 2010 ki he Fale Alea' 'i he 2010, fakataha mo ha ngaahi fakatonutonu mei ai. Na'e tuku mai 'e he Fale Alea' 'a e Lao Fakaangaanga ni ki he Komisoni Faka-Tu'i ki he Kelekele'. Na'e fakahoko 'a e ngaahi fakataha 'a e Komisoni' mo ha kau fakafofonga 'o e kau Nopēle', alēlea'i 'a e ngaahi kaveinga ni 'i he ngaahi fakataha mo e kakai', mo vakai'i 'a e ngaahi fokotu'utu'u ko ia' 'o fakataumu'a ke fakahoko ha ngaahi fokotu'u 'i he Līpooti ni. 'Oku 'oatu fakataha mo e Līpooti ni 'i he Fakalahi 11 'a e tatahu 'o e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Kelekele 2010 mo e ngaahi fakatonutonu fekau'aki'.

1.11 NGAARI KOMISONI KELEKELE 'O E KUOHILI'

Ko e Komisoni Kelekele 'aki eni hono tolu kuo fokotu'u 'i Tonga ni. Ko e 'uluaki Komisoni' na'e fokotu'u 'i he 1918, 'a ia ko kinautolu na'a nau fakamaau'i 'a e ngaahi fakakikihi 'i he kelekele pea ko e kamata'anga ia 'o e Fakamaau'anga Fonua'. Ko e Komisoni hono ua' 'i he 1983, 'a ia na'e fokotu'u ia pea nau ngāue 'i he natula tatau mo ia na'e fakahoko 'e he Komisoni Faka-Tu'i ki he Kelekele' 'o e 2008.

Na'e faingamālie 'a e Komisoni' ke vakai'i 'a e līpooti 'a e Komisoni Faka-Tu'i ki he Kelekele 'o e 1983, koe'uhi ko e natula tatau 'a e faka'eke'eke 'a e ongo Komisoni'. Na'e fakatokanga'i 'e he Komisoni' 'a e konga 'o e ngaahi fokotu'u 'i he līpooti ko ia pea fakakau ia ki he'ene ngaahi fokotu'u' 'i he Līpooti ni. 'Oku 'oatu fakataha mo e Līpooti ni 'i he Fakalahi 12 'a e tatau 'o e līpooti 'a e Komisoni Faka-Tu'i ki he Kelekele 'o e 1983.

1.12 NGAARI LAO

'I he'ene tu'utu'uni ngāue', na'e fiema'u ai ke fa'u 'e he Komisoni' ha ngaahi lao ke poupu ki he'ene ngaahi fokotu'u'. Ko e ngaahi lao ko eni 'e fekau'aki ia mo e ngaahi konga kotoa 'e to'iu 'o e faka'eke'eke kuo fakahoko', pea pehē foki ki he ngaahi me'a kehe pē 'a ia na'e pehē 'e he Komisoni 'oku mahu'inga ke fakatokanga'i. 'Oku kau heni 'a e ngāue ke fakalelei'i 'a e Lao ki he Kelekele' ke hōhoa mālie mo e ngaahi founa ngāue fakakelekele 'o e kuonga ni.

1.13 NGAARI LEKOOTI HIKI TATAU

Na'e lēkooti hiki tatau 'a e ngaahi faka'eke'eke kotoa 'i he ngaahi konga kotoa 'e tolu'. 'E lava ke ma'u atu ha tatau 'o e ngaahi lēkooti hiki tatau ko ia' mei he 'ōfisi 'o e Komisoni, pē ha toe feitu'u kehe 'e tauhi ai 'e he Pule'anga'.

